

Ամիրտովլաթի մահուընէն երկու դար ետք՝ Ամասիա քաղաքն հանդիսացած է ծննդավայրն ուրիշ հայ բժշկի մը, — ԳԱԼԼՈՒՍՏ ԱՄԱՍԻԱՅԻ, որ ապրած է ժէր դարուն, և գրած էր Բժշկարան մը Ռժժիթիւն (= 1668)։

Բովանդակութիւնն է՝ Մարդակագմութիւն, Ախտաբանութիւն, Առողջապահութիւն և Դեղագոլգութիւն։ Բայց ասոնք քաղուած են իրմէ յառաջ ծանօթ հայ Բժշկարաններէն. ուստի՝ Ամիրտովլաթի մեծարժէք գործերուն քով երկրորդական կը մնայ Գալուստի Բժշկարանը։

Յիշատակութեան արժանի է, որ Գալուստ՝ տեղի անտեղի, ամէն տեղ գրած է իր անունը, զոր օրինակ՝ հետեւեալ ձևով.

«Յիշեալ զԳալուստ Ամասիացին, զի բազում գրոց ժողովեցի փորձութեամբ զգեղս։»

«Ես՝ անարժան ծառայս՝ որ եմ Գալուստ Ամասիացին, ժողովեցի գրոց ստոյգն եւ գրեցի։» Եւ այլն։

Պարխա

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ

ՆՈՒՒՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

Կարնեցի Սօճի Շահոյեան եւ Էլպիս Քիրսեան բարեպաշտուհի մայրապետ Բոյրեր Յիսուն (50) Պաղեսթինեան Ոսկի յանձնեցին Ս. Պասրիարֆին՝ Ս. Յարութեան մէջ մեր սեպհական Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ երկու պատարագամասոյց սեղաններու նորակառոյց գմբէթաւոր խաչկալներու վրայի երկու պոնգէ խաչեր իրենց յիշատակին շնորհիւ փափափով։ Ս. Պասրիարֆը շնորհակալութեամբ ընդունեցաւ յիշեալ բարեպաշտուհի մայրապետ Բոյրերու սոյն ինքնաշօթար նուիրատուութիւնը՝ դրուատելով անոնց բարեպաշտական զգացումը եւ յանձնելով իրենց օրհնութեան կոնդակ մը։

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԵՐԵՄԻԱ ԶԷԼԷՊԻ

Երեմիայի անձնաւորութիւնը վերակազմել այս կերպով, հաւասար կուգայ անոր գործին ամբողջական վերլուծումին։ Կա՞յ այս մարդուն ետին այն միւսը որ իր ժողովուրդին տագնապներուն մէջ ինքզինքը կազմած, աշխարհն ու դէպքերը իր կերպով բացատրած, եղելութիւնները դատելու սեպհական կերպ մը ճարած գրագէտին տիպարը յիշեցնէր։ Նման հարցումի մը վրձնական պատասխանը, իմ կարծիքով, կարելի է Տաբգրուքիւնի հրատարակումէն վերջը։ Օրագրութիւնը մատաղ տարիներու վաստակ, Զէլէպին զգայնութեամբ համար արժանահաւատ վկայութիւն մըն է բայց ոչ իմացականութեան։ Ու գրագէտ մը, առանց այս վերջին շնորհին, պակաս է միշտ իր դերէն։

Արդ, «Պատմութիւն Սամալոյոյն» իբրեւ քերթուած, բարքերու տախտակ անբաւական վկայութիւն մը թէւ, բայց իբրեւ արձագանք մը պոլսական ոգիի մը՝ ունի արժէք ու կուտայ եզրեր բազդատական արդիւնքներու։ Կարդացէք նոյն այդ Պոլիսը Սիմէոն Դպիրի գրչին տակ, հազիւ կէս դար մը կանխող։ Անուններ պիտի գտնէք և ուրիշ քիչ բան։ Չես հասկնար ինչու Հոգիմի, Վենետիկի, Եգիպտոսի համար այնքան թանկ դիտողութիւններ նոթող սա Դպիրը ոչինչ ըլլայ հասկցած այդ Պոլիսէն։ Ուրիշ վարդապետ մը, Դարանաղցի Գ. Վարդապետ, այդ Պոլիսը գագացած է աւելի պաշտօնական հաստատութիւն, պատրիարքարան ու վարչական կեդրոն մը, ուրկէ ամենէն աւելի ժամերը, տէրտէրները, պատրիարքները զբաղեցուցած են իր հետաքրքիր, խորաթափանց դիտողութիւնը։ Բայց երբ կը կարդանք «Պատմութիւն Սամալոյոյն», ինծի այնպէս կուգայ որ երկու երեք դար առաջ սիպիլեան քերթուած մը ունիմ աչքիս առջև, ասոր ծեփծեփանքը, նանրութիւնը տեղ տեղ, մեր ռոմանթիքներուն բառախաղային հեշտանքները ուրիշ տեղ, ու երբեմն ալ սուր դիտողութիւնը մեր իրաւ

պաշտներուն: Առանց իրարմէ պարտուելու կրնան դէմ դէմի գրուիլ Զրաքեանին Նկարն և Երեմիայի Ղրիմը, համապատու գուգահեռութեամբ: Ժարդը կը դժուարի իր գնահատումը մասնաւորելու, այնքան երկուքին մօտ ալ իրական են սա զաղփաղփուն գեղեցկութիւնները ձեւէ, գոյնէ, զգայութեանէ: Յետոյ, մեր հին դպրութեան մէջ ոչ մէկ աշուղ, տաղասաց, ուղեգիր, երգահան մեր մէջ չ'արթնցներ մասնակի, անձնական այս գիծէ զգացումներ: Ամենէն օժտուածին, փուշակին մօտ տարտամ է սա անձնականութիւնը չըսելու համար անգոյ: Դրողը հալած է իր նիւթին մէջ: Եթէ ասիկա մեծ արուեստագէտին ամենէն բարձր ստորոգելիներէն մէկն է, նոյն ատեն բանասիրական պրպտումներու, մանաւանդ գրականութեան պատմութեան մէջ անբաւարարութիւն: Երեմիայի մօտ սա մասնակի երանգը կրնամ որակել պոլսական, այդ քաղաքին մէջ միայն կարելի զգայութեան մը փաստը: Ինչո՞վ պէտք է տարբերելին իրարմէ վանի և Պոյսոյ բարբառները, երբ ի յառաջագունէ գիտէինք թէ այդ Պոլիսը կազմուած էր համագրումով մեր ժողովուրդին բոլոր մասնիկներուն: Բայց այդ տարբերութիւնը աւելի քան իրական էր ոչ միայն բարբառէ այլ մանաւանդ ոգիէ: Կարգացէք ժամանակակից երկու գրողներ, Զօհրապ ու Թվասեցի: Ի՞նչ որ կը զատէ այդ մարդերը, բառերուն աւելի կամ նուազ փայլը կամ կոշտութիւնը չէ նոյն լեզուէն, այլ աշխարհը տեսնելու, զգալու կերպը: Ուրեմն, Երեմիայի գործը սկզբնատիպ (original) Պոլսականն է մեր գրականութեան մէջ: Անով է որ Պոլսահայ տարրը (հիմայտակ է տարազին տարողութիւնը որ կ'ընդգրկէ ամբողջ մեր ժողովուրդը, գէթ այդ դարուն համար) նիւթը կուտայ գրականութեան մը: Այս հաստատումը կ'առաջնորդէ բարոյական ալ նկարագիրներու տողումին: Դիտէք բաւական: Կը շարունակեմ:

Այդ դարերուն, կրօնական շատ խորունկ զգայութիւն մը պիտի չզարմացնէ մեզ այսօր, այդ մարդուն վրայ: Միւս կողմէն նկատի ունեցէք անոր գործունէութեան կարեւոր կեդրոնները: Ազգային, պետական, օտար բարձրագոյն շրջանակներու մէջ մուտք ունի անիկա (դեսպաններուն ուղղուած գիրեր կը վերագրուին իրեն): Եւ ունի ան-

շուշտ այդ մուտքը իրեն գրող, գործիչ, ներկայացուցչական մարդ: Այս ամէնը ասի պարին կը ճարեն լրջութիւն, առնուազն պատկառանք: Բայց ի՞նչպէս հասկնալ այս պայմաններուն զիմաց Տիրացուն որ չապիկ հազնիլը, հագնելէ դադրած ըլլալը, ուրիշներու ստիպումովը նորէն հագնիլը իր Օրագրութեան մէջ կ'արձանագրէ նոյն լըջութեամբ որով արդար էր որ արձանագրուէին իր միւս խորհրդածութիւնները մեր բարքերուն անկումին շուրջ: Կրօնական ոգիի սա խաթարուն արտայայտութիւնը դժուար է բացատրել ընտանեկան միջավայրին ազդեցութեամբ: Կ'ընդունիմ որ քահանայական աւանդութիւններու մէջ ապրած ընտանիք մը, ուր երկու սերունդ բոլորանուէր սպաս մը ունի մեր եկեղեցիին, ըլլայ յաճախուած կրօնազգած հոգեբանութեամբ մը: Անոր Ողբերը, Դանձերը, Թուղբերը, Օրագրութեան ամենէն իրաւ, անկեղծ մասերը այս հոգեբանութեան յայտարար փաստեր են: Զուր տեղը չէ որ մարդ Արեւելք կը ծնի: Բայց, կը կրկնեմ, ի՞նչպէս բացատրել Տիրացուն որ գործին մէկ ծայրէն միւսը ինքզինքը կը պարտադրէ: Անիկա Յայտաւարք կը կարգայ ժամուն մէջ, եկեցցիի կարգ կը կատարէ: Առտունները ժամ կ'երթայ: Բոլորը պիտի գրէ իր Օրագրութեան մէջ: Պոլսեցի մը միայն սա լրջութեամբ պիտի արժէուէր սա իրողութիւնները: Դպրաց դասը առաջին ուժով կազմակերպութիւններէն մէկն էր այդ Պոլիսին: Զայն որակել թեթեւութիւն, հոստոսութիւն, այսօր, մօռնալ կը նշանակէ շատ մը խորունկ բաներ: Բարբախտաբար Երեմիա ըրած է ուրիշ շատ աւելի կարեւոր բաներ: Անիկա ազգային տիրական զգայութիւնը կը սեւեռէ, երբ այդ տղայաբանութեանց քով տեղ կուտայ նահատակութեանց դուռագումին, որուն զուսպ, զկայաբանական խոռովքը մեզ կը յուզէ անգիմադրելի կերպով: Ինչպէս մեր բոլոր պատմադիրներուն, քերթողներուն, իր ալ մօտը այդ ազգային զգայութեան արտայայտութիւնը կուգայ կրօնական բարխառնութեամբ մը, ու մեծ կղեր մը ըլլալու հարկ չի կայ, հասկնալու համար սա պարզ, խոր ճշմարտութիւնն ալ:

Իր Թուղթերէն մէկուն մէջ անիկա կը գանգատի որ իրմէ հեղինակուած Դանձերը

արգելքի կը հանդիպին եկեղեցիին մէջ երգուելու համար։ Անշուշտ կարեւոր ալ է պատճառը սա սանձումին։ Երեմիայի համար ամէն պարագայ, զիրք, նամակ, պատմում, նկարագրում առիթ է քնարական գեղումներ տեղաւորելու։ Ոչ միայն կը գնէ ոտանաւորը, այլև անոր կարելի եղանակը, օրուան ծանօթ, ամենէն երգուած մէկ երգին աւանդը քշելով իր ոտանաւորին կողքին։ Բան մը կ'արթնցնէ՝ այս յիշատակութիւնը ձեր մտքին մէջ, քաղաքէ մը ուր շապիկ հագնիլը պատմական եղելութիւն էր։ Գանձ գրելը՝ հաւանաբար աւելի բարձրարժէ փառք մը։ Իսկ այդ գանձը երգելու արտօնուելը՝ ուղիղ ապօրոյս։ Երեմիայի մէջ վրիպած եկեղեցական մը կ'ապրի։ Գիտենք ատիկա իր Օրագրութեան։ Եկեղեցական սպասի կարգեր ալ առած է (մինչև դպրութեան չորս աստիճան)։ Գիտենք ղեւտական նկարագիրն ալ իր տունին։ Տէրտէր է հայրը։ Տէրտէր՝ երկու եղբայրները որոնցմէ մէկը համբաւաւոր Տէր Կովստաք, նահատակ, որ վերջերս սրբացաւ լատին եկեղեցիին կողմէ։ Վարդապետ՝ իր մէկ զաւակը։ Ու մոռնալու չէք միւս ալ իրողութիւնը։ — Կրօնականները մեր ժողովուրդին իմացական և յարաբերական շնորհներուն տեղաբանը եղան դարերով։

Երեմիա Պոլսեցի է պետական շրջանակներու մէջ իր վայելած վարկովը, աշխարհիկ որքան իմացական։ Անիկա լայն, բարերար յարաբերութեանց մարդ էր ազգային գետնի վրայ։ Պետականին մէջ այս ընդունակութիւնը իր բոլոր արժէքը կը գտնէ հրա ընդունիլք պատմական իրողութիւնը ուր պարտուող ժողովուրդի մը ներկայացուցիչը յաղթականին մօտ այդ դարերուն ամէն բան էր։ Թուրքերը իրենց վստահելի մարդերը ունէին այդ դերին համար։ Կը հետեւի թէ ինչ սխալի կամ հակառակէն ահաւոր դերեր կը կատարեն այդ վստահութիւնը ներշնչողները։ Ընդհանրապէս տիպարը մօտ է, խաղախ, եսամոլ, բռնակալ, անգութ։ Թուրքերը կ'ախորժին այս ամենէն։ Քիչ անգամ խիղճ, խելք, նկարագիր այդ տիպարը պիտի բախտաւորեն։ Երեմիա անպայման ասոնցմէ է։ Անոր բնաւորութեան կակուղ, քաղցր կողմերը կը պաշտպանուին բանաստեղծական շնորհներէ որոնք բոլոր բանակները գիտեն չահագրգռել։ Վիրգիլիոս, Որատիոս միշտ

Օգոստոսներու կողմէ կը փնտռուին։ Երեմիա հաւասար դիւրութեամբ կը գործածէ տիրող ազգին լեզուն։ Ու հաւանաբար մեծ թիւ մը քերթուածներու, այս ու ան իշխանաւորին փառքին, կորսուած է այսօր իրմէն։ Սայեաթ-Նովայէն գիտենք որ սիրերգները կը գրուէին երեք լեզուներով որոնցմէ պահուածները հայերէնները եղան։ Ուշադրութիւն սակայն. պետական լեզուի հմտութիւն մը գիւանական սպասի մը համար, դուրս պիտի մնար մեզ չահագրգռելէ։ Երեմիա ենթակայ է անշուշտ այդ գիւանական jargonին ճնշումին։ Իր նամակները, այդ լեզուով, չեն կարգացուիր։ Բայց իր ողբերը կը գտնեն մեր սիրտը։ Ինչ սըրտառու է իր աղջկանը Սողոմէի բերնով մօրը ուղղուած գիմառնական ողբը, թուրքերէն, ուր աշուղական պարզութիւն, զգացական խոր անկեղծութիւն, արտայայտման թարմութիւն աչքի կը զարնեն, շատ բնական թափով մը քաղող տողերուն ընդմէջէն և ուր հայերէն ողբերուն ձգձգուն ու անտանելի պայմանադրականութիւնը ատեն չէ գտած միջամտելու։ Աղեքսանդր Մեծի Կենսագրութիւնը, զոր կը գրէ թէ հայերէնի է թարգմանած, կէս դիւցազներգակ պատմումն է այդ դարու թուրքերէն պատմիչներուն, կերպով մը վեր անոնց անհանդուրժելի հետորոշութեան, քանի որ մեռած և օտար աշխարհակալի մը վրայ գրիչ մը ստիպուած էր թաթխելու ինքզինքը տաճկական քրիստոնէի շողմին մէջ։ Պետք է հաւատալ տակաւին թէ ըլլալ գրած լատիներէն, յունարէն և ուրիշ եւրոպական լեզուներ, ինչպէս կը ձգտին թելադրել իր կենսագրողները, Տ. Թորգոմեան և ուրիշներ։

Երեմիա անցած է կեանքին տաքէն ու պաղէն։ Իր սիրտը զարկած են մարդոց քիչերուն վիճակուած ցաւեր։ Անիկա իր թոռնիկին Յովսէփիկին (որ կը կրկնէ անունը անոր մեռած մէկ զաւկին) ձեռքէն բռնած կ'երթայ անոր մօրը դամբարանը։ Ձեզի կը ձգեմ շինել տեսարանը։ Բաներ կան որ չեն պատմուիր։ Բայց ամէն մարդ գիտէ զանոնք, սորված ըլլալով անհուն գինով մը։

Մինչև իր մահը անիկա ձեռքէն չէ ձգած գրիչը։

Գրողն ու մարդը, մեր մէջ քիչ անգամ այսքան սերտ եղբրականութեամբ մը իրարու պիտի մնային հաւատարիմ։

* * *

Պատմո՞ղը, սա մարդուն մէջ:

Կը խոստովանիմ թէ անլրջութիւն է գրագէտի մը տիրական գործը չտեսած գրական որոշ սեռէ մը, այդ սեռին մէջ անոր նկարագիրը հանել փորձել երկրորդական գործերէ տպաւորութիւններով: Երեմիայի համար պարագան այս է գժրախտաբար:

Չունինք իր Տարեգրութիւնը: «Շողա-կար» հայագիտական հաւաքածոյին մէջ Մեորոպ Սրբազանի վարկածը — թէ տա-րեգրութիւնը շատ մօտիկէն կ'ընթանայ Օրագրութեան բնագրին հետ, ընդունելի ըլ-լալուն չափ, անբաւական է մեզի տալու իրաւունք Օրագրութեան վրայէն սեռել պատմողը երեմիայի մէջ: Անշուշտ այդ վերջինը կը պարունակէ տարրեր տաղան-դէն բայց չի կրնար ներկայացնել այդ տա-ղանդը իր լիութեան մէջ: Ու պատելը, երբ վկայել չէ, շատ տւելի մեծ շնորհներ կը պահանջէ որոնցմէ անձնական ստացումը, գէպքերուն հետ շփուած ըլլալու հանգա-մանքը կուգան առաջին գիծի: Օրագրու-թիւնը չի հասնիր նոյնիսկ երեմիայի առա-ջին երեսունին: Երկրորդ երեսունը՝ հա-սունցած, ինքզինքը գտած մարդուն: Ա-տիկա Տարեգրութիւնն էր: Հ. Մ. Չամչեանէ Օրագրութեան նիւթը այդ Տարեգրութեան կորսնցուցած է իր նկարագիրը, վաստակաւոր պատմիչէն անբաժանելի կերպով մը իւրա-ցուած ըլլալուն: Հոս ու հոն անկէ երեցած պատառիկները (գլխաւորաբար Տ. Թորգոմ-եանի կողմէ) չեն կրնար մեզի թելադրել այդ միջակ մեծութեամբ հինգ հարիւրի մօտ էջերուն ամբողջական տարողութիւնը: Կը մնայ բաւարարուիլ առձեռն նիւթով:

Ոստեցայ բաւական Օրագրութեան:

Տեսած եմ իր համառօտ Պատմութիւն Օսմանցոցը որ վարժապետական ճիգճ տես-րակ մըն է, առանց գրական որեւէ տարու-ղութեան:

Տեսած եմ իր Պատմութիւն Աղեքսանդ-րին: Բնագրի մուտքին, քանի մը տող-նոց ծանօթութեան մէջ, գրուած կարմիր մեկանով, երեմիա կը յայտնէ թէ քաղ-մանոց է զայն հայերէնէ: Որո՞ւնն է հայե-րէն բնագիրը: Շահեկան հարց մըն է ասի-կա, անոր համար որ գործը հայ գրական-նութեան վաղածանօթ ոչ մէկ կաղապար

կ'օգտագործէ: Անիկա վիպական յօդունմ մըն է, Հազար ու մէկ գիշերներու բանա-ստեղծական պատմումը յիշեցնող, իմ տը-ղայութեանս, Պրուսա, ես կը յիշեմ կար-դացած ըլլալ վիմագիր թուրքերէն հատոր-ներ, ուր այս գիծէ արեւելեան, ընդհան-րապէս հնդկական ու պարսկական թագա-ւորներու կեանքեր կը պատմուէին, դեռ-րու, հուրիներու, երկինքի եւ դժոխքի տարրերով համեմուած: Ընթերցումը իրա-կան զգլխանք մըն էր ու հակառակ հնաձե-զրեթէ անձանաչելի ըլլալու չափ մաշած գիրերուն տաժանքին, գերեզմանատան մը նոճիկն ներքե իմ կիրակիներս կ'անցնէին այդ կախարդական հատորներուն վրայ: Պէտք է խոստովանիմ որ նոյն զգայու-թիւնները արթնցան իմ մէջ այդ ձեռագրին վրայ: Թարգմանութիւն մը սակայն որ մօտ է երեմիայի ուրիշ պատմուածքներուն ընդ-հանուր ոգիին: Անիկա տաղաչափուած չէ, ինչպէս կը կարծեն ոմանք: Կշռաւոր ար-ձակ մըն է, թուրքերու գիւցազհաշունչ գարերուն կնիքովը, երբ այս ժողովուրդը իր յաղթանակները կը բարեխառնէր հէք-եաթով ու իբր այդ կը պատմէր եղելու-թիւնները: Հոն կան ոտանաւոր մասեր, ինչպէս է սովորութիւնը ընել երեմիային երբ պարզ պատմումը կեցուցած, վիճակ-ներ, պահեր, տաղնապներ կը ներկայացնէ այն օրերու յատուկ ոգիով մը, երկարա-ձիգ, կրկնութիւններով ծանրաբեռն, մա-նաւանդ բառերով խղզուած: Այս պարագան իրաւունք կուտա՞յ ենթադրելու թէ բնա-գիրն ալ ըլլայ իր գործը: Կը վարանիմ: Այն պարագային երբ բնագիր ու թարգմա-նութիւն սեպհականութիւնը դառնան երե-միային, հայ գրականութիւնը կ'ունենայ վի-պողական պատմումի, հիները կ'ըսէին քեր-թողական պատմումի, միակ ու մեծ գործը: Դիրքը կը կարդացուի աշխարհին հեքեա-թունակ տարտամութեանը, հերոսներուն կիսատուածին հրապոյրին, գէպքերուն գիւ-ցազներգական շահեկանութեանը համար: Լեռնալեռնալար գրական գործ մը, որ պատ-մութիւն չըլլայ սակայն: Պէտք է փնտը-տուքներ կատարել հայերէն բնագրին շուրջ:

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

(Դարձակէն)